

Az avar – bizánci háborúk Pannonia Secunda és Felső Moesia tartományokban

Földrajzi és történeti keretek

A jelen tanulmány földrajzi kereteit a Duna Szerémségtől a Vaskapuig terjedő szakasza jelenti, amely területen a késő római korban (beleértve a kora bizánci időszakot) Pannonia Secunda, Moesia Prima és Dacia Ripensis tartomány osztozott. E tartományok Praevalitania, Dardania, Dacia Mediterranea, a két Macedonia, két Epirus, Thessalia és Achaea provinciákkal Illyricumot (Praefectura Praetorio per Illyricum) alkották,¹ amelynek központja Thesszaloniké, majd Justiniana Prima (Caričin Grad) volt.²

A terület vízrajzának fő meghatározója a Duna folyó és főbb mellékfolyói: a Száva, a Morava és a Timok. A terület domborzata tagolt: a Szerémség a Fruška Gora vonulatát eltekintve síkságot képez, addig Singidunum-tól a Duna déli partvonalát már hegyek tagolják, végül a Vaskapunál két nagy hegység a Kárpátok és a Szerb-érchegység találkozott, ami erősen hatott a terület úthálózatára is, amelyek elsősorban folyóvölgyekben haladtak.³ A főbb városok nagy folyók és szállítási útvonalak mentén feküdtek: Sirmium a Száva partján, Singidunum a Száva és a Duna összefolyásánál, Viminacium a Mlava és a Duna összefolyásánál, míg Aquis a Timok torkolata közelében helyezkedett el.⁴

Az események történeti háttere jól ismert: a tárgyalt időszak kezdetét Sirmium ostroma (568, 580-582), a végét pedig a Viminaciumból kiinduló bizánci ellentámadás és az azt követő lázadás jelenti (599-600 tele). A korszak a társadalom militarizálódása és a barbarizálódása bárhuzamosan zajlott. Különböző barbár (elsősorban germán) eredetű népcsoportok (*gentes*) költözött a birodalom területére és egy részük saját uralkodói (*rex*) vezetése alatt a császár szolgálatába állt, szövetséges haderő: *foederatus* lett. Jó példa erre a herulok 512. évi észak-balkáni betelepítése.⁵

A 6. században a városok mérete és a városi lakosság létszáma is jelentősen csökkent, amit a városi építészet hanyatlása, a könnyűszerkezetes vagy földbe ásott épületek növekvő

¹ Popović 1975a, 445-448; Sarantis 2019, 332, Fig. 2.

² A székhely áthelyezéséről Justinianus 11. novellája alapján Sarantis 2016, 149–155.

³ Főbb korabeli leírások: Tabula Peutingeriana (Talbert 2010, kiegészítve online térképekkel és adatbázissal: <http://www.cambridge.org/us/talbert/index.html> (2020. 02. 26.)), Itinerarium Antonini (Cuntz 1929, online: <http://digiliblt.lett.unipmn.it/xtf/view?query=&brand=default;docId=dlt000296/dlt000296.xml> (2020. 02. 26.)); Ravennai kozmográfia (<https://archive.org/details/ravennatisanony02ravegoog/page/n9/mode/2up> (2020. 02. 26.)) és Itinerarium Hierosolymitanum (más néven Itinerarium Burgidalense) (<https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n3/mode/2up>) (2020. 02. 26.), fontosabb utak feldolgozásai: Radke 1971; Kolb 2019; Jireček 1877; Ballif 1893; Makaronas 1951; Fasolo et al. 2005.

⁴ Moesia Superior útrendszeréről: Mirković 2019, 236–251.

⁵ A terület foederati kérdéséről: Bugarski – Ivanišević 2018, 291–332.

száma, vagy az agyagba rakott kövekből hevenyészetten összerakott kőházak megjelenése is mutat.⁶ Justinianus császár udvari történetírója, Procopius Épületekről (*De Aedificiis*) című művében az 5. században elpusztult és Justinianus által újjáépített észak-balkáni erődökről írt listát.⁷ A Balkán már korábban is meglévő demográfiai gondjait csak fokozhatta az 541-542-ben kitört pestisjárvány, ami Naissusban bizonyíthatóan jelen volt.⁸

Az avarok a 6. század végén egy kifejezetten hanyatló és periférikussá váló Balkánra támadtak. Az írott forrásokban rögzített eseményeket pontosabb rekonstruálásuk érdekében városenként mutatom be azok fizikai környezetével, épített örökségével együtt.

Az első összecsapás: Sirmium

Az avar – bizánci konfliktus kiindulópontja Sirmium városának hovatarozása volt, amit egy majd két évig tartó ostrom döntött el. Cunimund gepida király 567-ben elszenvedett veresége után Sirmium katonai parancsnoka, Usdibad a világi hatalmat képviselő Reptilával (Cunimund unokaöccse) és gepida ariánus egyházat vezető Thrasaric püspökkel együtt a menedéért cserébe felajánlotta a gepida királyi kincstárat és a várost is II. Justinus bizánci császárnak: a várost Bonus bizánci hadvezér foglalta el.⁹ Az Avar Kaganátus területileg az egykori Gepida Királyság örökösének tekintette magát, így joggal merült fel az igénye az egykori királyi székhelyre is, amihez a város jelentősége és stratégiai fekvése egyaránt hozzájárulhatott.¹⁰

Sirmium a mai Sremska Mitrovica városka alatt a Száva partján, minden oldalról lápoktól övezve fekszik,¹¹ emiatt a várost és tágabb hátországát Pannonia Secundát vagy Sirmiensist, illetve a Szerémséget is szigetnek tekintették.¹² A város topográfiája a 19. század vége óta folyamatosan tartó régészeti feltárásoknak hála jól ismert:¹³ a városon belüli lelőhelyek

⁶ Curta 2001, 124–142; Ivanišević 2017, 91–94.

⁷ Curta 2001, 151–155; Ivanišević 2017, 89–99.

⁸ Ivanišević – Stamenković 2014, 225.

⁹ Menander Protector 12.2. ang. ford. Blockley 1985, 131; magyar ford. Szádeczky-Kardoss 1998, 33; Kiss 2015, 194; Pohl 2018, 69.

¹⁰ Sirmium, mint püspöki székhely: Popović 1975b, 91–110. és a gepida éremverés központja: Demo 2017; Demo 2018.

¹¹ Nyugatra a Balatin nevű mocsár, északnyugatra a Majurska bara, északkeletre a Ciganska bara, míg kelet-északkeletre a Singidunum felé vezető út mentén a Zalabara nevű láp terült el. A terület topográfiájának és vízrajzának részletes ismertetése: Jeremić 2016, 83–124.

¹² „Maga ugyanakkor az avarok teljes gyalogságával áthaladt a sirmiumi szigeten (folyóközön) s megérkezett a Száva folyóhoz.” Menander Protector 25.1 magyar ford. Szádeczky-Kardoss 1998, 47. angol ford. Blockley 1985, 219; Jeremić 2007, 234–235; Jeremić 2016, 17.

¹³ 1957 után rendszeres, nemzetközi, előbb 1968 és 1972 között amerikai, majd 1973-tól francia együttműködésben Vladislav Popović vezetésével jelentős ásatások zajlottak, majd Popović halála után az ásatások vezetését felesége, Ivana Popović és Miroslav Jeremić vette át: Jeremić 2016, 24–39; Popović 2017, 1–2.

számozása a '70-es évek óta nem változott,¹⁴ az újabb kutatások is frissen közzétettek.¹⁵ A tetrarchátus idején fővárosi, császárvárosi rangra¹⁶ emelt település déli részét a 4. században egy császári palotává alakították, amelyhez lóversenypálya (*hippodrom*), fürdők, villák és magtárak (*horrea*) is tartozott.¹⁷ A városban a helyi szentek és vértanúk (Szent Iréneusz, Szent Anasztázia és a sirmiumi mártírok, valamint Szent Demeter)¹⁸ kultusza miatt zarándokközpont alakult ki, Sirmium területén nyolc kora keresztény templomot tártak fel.¹⁹

A városok és erődök fallal körbevett (*intra muros*) területe legtöbb esetben jól ismert, könnyen és egyértelműen meghatározható és összehasonlítható adat. (1. kép) A nagyjából téglalap alakú falakkal körbekerített város területe a 4. század elején elérte a 74 hektárt,²⁰ kiterjedését csak rendkívül mocsaras, sík terület korlátozta. Az alapterület ilyen mértékű növekedése közvetve a városi lakosság gyarodására is utal, a város *intra muros* népessége Sirmium fénykorában 11-15.000 fő közöttre becsülhető.²¹

Ez a virágzó császárváros a 4. század végére elvesztette jelentőségét: a császári palota és a középületek használatát felhagyták, és a város területe a korábbinak a felére csökkent: a városi fórumtól délre új városfalat emeltek,²² amivel Sirmium alapterülete 44 hektárra zsugorodott, és a városi lakosság jelentős csökkenésével járt együtt: a fenti módszerekkel végzett becslések 6600 és 8800 fő körüli lakosságra utalnak.²³ Ezzel párhuzamosan az 5-6. századi Sirmium építészetét könnyűszerkezetes épületek, földbe ásott kunyhók és a romok fölé épített kisméretű agyaggal összefogott kőfalú házak jellemzik,²⁴ amelyek mind kisebb lakosságra és alacsonyabb népsűrűségre utalnak. Kivételt csak egy az egykori lóversenypálya (*hippodrom*) északi nézőterébe épített padlófűtéssel (*hypocaustum*) ellátott agyaghabarcsos kőfalú ház képezett, ami helyi előkelő rezidenciájaként szolgált.²⁵

¹⁴ Popović 1971, 119–148.

¹⁵ Jeremić 2016.

¹⁶ Mirković 1971.

¹⁷ Jeremić 2009, 471-499; Popović 2017a, 3–4

¹⁸ Egy elmélet szerint Szent Demeter kultuszát és ereklyéjét Sirmiumból vitték Thesszalonikiba, a szent későbbi kultuszahelyére. Wood 2000, 221–234. Szent Demeter kultuszát 424-425-ben Leontius, Illyricum prefektusa a vezette be a városban, és egy bazilikát emeltetett a szent nevére, ami a 441. évi hun betöréskor elpusztult, későbbi használatára nincs adat. Jeremić 2002, 44–51; Popović 2017b, 8–9.

¹⁹ Pl. Szent Iréneusz, Szent Demeter és Szent Szinerot templomai: Popović 2016a, 84–88; Popović 2016b, 179–193.

²⁰ Jeremić 2016, 38.

²¹ Általában 200 fő/hektár aránnyal szokás számolni a római korban (Chandler – Fox 1974, 5.), bár de Ligt 2008, 147–154. 150 fő/hektár aránnyal számolt, míg a különösen sűrűn betelepült és emeletes házakkal is rendelkező Róma és Ostia esetében ez a szám elérhette a 300-600 fő/hektárt is. Számításomban a két alacsonyabb számmal (150-200 fő/ha) dolgoztam. Hasonló módszerekre Sinope esetén lásd: Csiky 2015, 321, 84. lj.

²² Popović 2017b, 7–10; Jeremić 2002.

²³ Az *intra muros* városi terület mérése a korábbi alaprajzok digitalizálása, georeferálása és poligonok rajzolása alapján történt qGIS programban.

²⁴ Popović 2017b, 7-10; Jeremić 2002, 47–53.

²⁵ Jeremić 2002, 51–52.

A várost még 567-ben ostrom alá vette a Baján kagán által vezetett avar sereg,²⁶ az első, Bonus városparancsnok sebesülését eredményező avar támadás²⁷ után a kagán követeket küldött a városba, akiket a lakók a közfürdő (*balneion*) tetejéről figyeltek meg.²⁸ Ez az épület minden valószínűség szerint a Licinius fürdőjeként, vagy 29. lelőhelyként ismert római fürdővel azonosítható, az 5. században épített új északi városfal és az észak-déli irányú főút (*cardo maximus*) metszéspontjánál létesült későantik főkapunál helyezkedett el.²⁹ A középület 6. századi használatáról nincsenek ugyan régészeti adataink, de Menander Protector minden bizonnyal ennek a fürdőnek a tetejéről írt az 567. év eseményeivel kapcsolatban.³⁰ Amennyiben erről a pontról az avar sereg látható volt, az a várostól északra helyezkedett el, és a Bononia felől jövő úton³¹ közelítette meg a várost, sőt a megfigyelés pillanatában az avar sereg valószínűleg az egykori városi fórum területén tartózkodott.

E támadást tárgyalások és hosszú béke követték,³² amit a Száván Sirmium és Singidunum között 579-ben megépített hajóhíd és az általa képzett ostromzár szüntetett meg, amit a kagán Singidunum érdeklődő katonai parancsnokának, Sethus-nak egy lázadó szlávok elleni büntetőhadjárattal indokolt.³³ Baján valódi célja Sirmium zárlata és kiéheztetése volt, a város elfoglalásának ürügyeként annak stratégiai helyzete szolgált: a bizánciak az avarok elleni hídfőállásként használhatnák.³⁴ A kiéheztetésen alapuló ostrom két évig tartott, az éhező lakosok az igavonó állatok után még a macskákat is megették.³⁵

A Sirmium és Singidunum közötti szárazföldi utat és ezzel együtt Sirmium mezőgazdasági hátországát ekkor már az avar sereg ellenőrizte,³⁶ valószínűleg az 512-ben

²⁶ A támadást az avar sereg elrettentést célzó harci kiáltása és dobverése előzte meg, amire Bonus előre felhívta katonái figyelmét, így az nem váltotta ki a kívánt hatást, sőt a bizánciak a pajzsuk és vizes kulacsait verésével válaszoltak rá. Menander Protector 12.3. ford. *Blockley* 1985, 131, 133

²⁷ A harcról nem szólnak a források, sokkal inkább a tárgyalásokat emelik ki, kérdéses ugyanakkor, hogy az elrettentésen kívül történtek-e valós harci cselekmények, bár Bonus sebesülése emellett szól. *Pohl* 2018, 72.

²⁸ Menander Protector 12.5. ford. *Blockley* 1985, 133

²⁹ *Popović* 1971, 135–137.

³⁰ Menander Protector 12.5. ford. *Blockley* 1985, 133.

³¹ *Popović* 1967, 172–180; *Popović – Vasiljević* 1970, 261–262; *Popović* 1980, 101–108; *Popović – Ochsenchlagel* 1969, 186–190; *Milošević* 1988, 117–123; *Gračanin* 2010, 28.

³² *Pohl* 2018, 74–82.

³³ Menander Protector 25. 1. ford. *Blockley* 1985, 219, 221.

³⁴ Menander Protector 25. 2. ford. *Blockley* 1985, 225, 227.

³⁵ Epheszosi János VI 30–32. ford. *Szádeczky-Kardoss* 1998, 50.) Az éhínséget a szír szerző a Királyok II. könyvének 6. fejezetében leírt Szamáriai éhínséghez hasonlította (2Kir), ami kannibalizmusra utal.

³⁶ A főút Kelet-Szerémségen Fossae-n (Šašinci), Bassianae-n (Donji Petrovci), Idiminius-on (Vojka) és Taurunum-on (Zimony/Zemun) keresztül, vagyis nagyjából a mai E70-es út nyomvonalán haladt, majd közvetlenül Singidunum (Belgrád) előtt kelt át a Száván. *Lučić* 2016, 37–44; *Zanni – De Rosa* 2019, 1–18.

Anastasius császár által idetelepített kelet-germán herulok legyőzése után.³⁷ Ilyen feltételek mellett az utánpótlás biztosítására csak vízi úton, a Száva folyón volt lehetőség, amit az amforaleletek is megerősítenek.³⁸

Hajóhidat az avarok csak a Száva átkelőhelyeinél létesíthettek, amelyek helyéről középkori források állnak rendelkezésünkre. Sirmium közelében mindössze három lehetséges átkelőhely volt a középkorban. Az első Racsa váránál található a Boszut torkolatának a közelében, ami a Drina völgyében haladó út egyik kiindulópontja volt. A második a Szabács (Šabac) vára melletti Grabowch (Grabovci) vagy Gyurgyowch (Durdevacka njiva) néven ismert gázló, és végül a harmadik a Száva nagy kanyarulatánál az Árki (Jarak) mellett fekvő révhely.³⁹ Ezek közül nyugati fekvése miatt a racsait kizárhatjuk, a Grabovci és Árki (Jarak) átkelőhely egyaránt szóba jöhet az avar ostromzár valószínű helyszínéeként, Grabovci Sirmiumtól 35 km-re található, míg az Árki rév közelebb volt, mindössze 14 km-re helyezkedett el.

A zárlat hatékonysága attól függött, hogy külső források nélkül meddig tarthatott ki a város lakossága. A 4. századi városban jelentős magtárak álltak, amelyek 5-6. századi használatáról nincsenek ugyan közvetlen adataink, de hasonló létesítmények több 6. századi limes-menti városban álltak, és használatban is voltak, vagy éppen újonnan létesültek.⁴⁰ Sirmiumban az egyik legjelentősebb horreum éppen a már említett Licinius fürdői mellett állt a 30. lelőhelyen, hossza 44 m, míg szélessége 22 m volt, és öt helyiségét oszlopok választották el egymástól.⁴¹ Az előzőnél jóval nagyobb (94 x 33 m-es alapterületű) magtár helyezkedett el közvetlenül a déli falak mentén császári palota részeként a 31. lelőhelyen. Ez utóbbi esetében amforaleletek alapján feltételezhető, hogy a 6. században újra felhasználták az eredetileg 4. században épült horreumot.⁴² Az említett méretek alapján a 30. lelőhely magtárának alapterülete 968 m², míg a 31. lelőhely horreuma 3102 m² alapterületű volt. A modern magtárakban általában 90 cm magasan áll a gabona, de frissen aratott nedves gabona esetén ez nem lehet nagyobb, mint 30-60 cm,⁴³ ezért e magtárak úrtartalmát 290-871 m³-esre, illetve 930-2791 m³-esre becsülhetjük. 1 m³ búza 13,5 %-os nedvességtartalmú búza súlya 773 kg,⁴⁴ vagyis

³⁷ Ivanišević – Kazanski 2010, 147–157; Bugarski – Ivanišević 2018, 291–332.

³⁸ Bjelajac 1996; Karagiorgou 2001, 129–166.

³⁹ Zsigmond király 1407-re keltezett oklevele említette, lásd: Gere 2000, 337–382. A révhelyek részletes leírása: Rokai 1983, 58, 154, 164.

⁴⁰ Összefoglalóan: Rizos 2013, 659–696. Pl. Singidunum (Bikić – Ivanišević 1996, 254, 261.)

⁴¹ Bosković – Duval et al. 1974, 608–610; Jeremić 1993, 113.

⁴² Duval – Popović 1977, 29.

⁴³ Blöck 2019, 13–22.

⁴⁴ http://www.aber.hu/Gabonatarolas/Gazdasagos_gabonatarolas/Hasznos_termenytarolasi_tablázatok.html (2019. 09.16)

a 30. magtár 224-673 tonna, míg a 31. horreum 719-2157 tonna búza tárolására volt alkalmas. Számítások szerint egy fő átlagos havi gabonafogyasztása 3,5 modius volt. 1 modius az idősebb Plinius adatai alapján 6,5-7 kg-nak felel meg,⁴⁵ vagyis egy fő havonta 22,75-24,5 kg gabonát fogyaszthatott, ami nagyjából megfelel az átlagos 19. századi magyar parasztcsalád fogyasztásának (évente átlagosan 250-350 kg kicsépelte búza).⁴⁶ A leírtak figyelembe vételével nagyobbik magtár teljes, maximális befogadóképességen alkalmas lehetett a teljes lakosság tartósabb élelmezésére is, bár a 31. számú lelőhely horreumának legkisebb befogadóképességével (30 cm-es tárolási magassággal) számolva már csak épp 26 hónapig elegendő a gabona.⁴⁷ Természetesen e számítások spekulatív jellegűek és annak demonstrálására szolgálnak, hogy a városnak megvolt a kellő mennyiségű gabona tárolására szolgáló infrastruktúrája.

A város felmentésére Theognis bizánci hadvezér küldték.⁴⁸ Mivel az avar hadsereg és hajóhíd Singidunum a szárazföldi és vízi utakat felé egyaránt blokádnak alá vette, a felmentő seregnek más utat kellett választania. A balkáni római útviszonyok ismeretében ez nem lehetett más, mint a Drina menti római út, ami a Száván a már említett racsai révnél álló hídon⁴⁹ vezetett keresztül, és amelynek kiindulási pontja a dalmáciai Naronánál volt, és amely egy 455 km hosszú, és valószínűleg nagyjából két hétig tartó utat jelentett a Dinári-hegységen át a Neretva, majd a Drina folyók völgyében. Egy ilyen felvonulási út két körülményt magyarázna: 1) miért kellett az Apsikh vezetnie, avar blokádot őrző seregnek elhagynia állomáshelyét, hogy a Baján vezetnie főseregnek segítsen, 2) hogyan kerülhettek sirmiumi lakosok a dalmáciai Salona-ba a város avar elfoglalása után. Valószínűleg ez a Dalmácia felé vezető út csak Sirmium elfoglalását követően került avar ellenőrzés alá.

Theognis a Száva Casia és Carbonaria nevű szigetein⁵⁰ folytatott sikertelen tárgyalásokat az avarokkal, majd három napig harcolt, de az avar erősítés megérkezése és a sirmiumi védők gyenge szereplése miatt vereséget szenvedett.⁵¹ A Száva említett szigetei mára a partvonal délebbre tolódásával eltűntek. Sirmium egyik szigete a várostól délnyugatra a Száva

⁴⁵ Rickman 1980, 262-263.

⁴⁶ Fél – Hofer 1997, 57.

⁴⁷ 5000 fős lakosság egy havi gabonafogyasztása 35 tonna lenne.

⁴⁸ Theognis valószínűleg a „*Magister utriusque militiae per Illyricum*” vagyis az Illyricumi főparancsnok címét viselte, vö.: Martindale 1992, 1303.

⁴⁹ Apsikh egy avar seregrésszel a Dalmácia felé menő hidat ellenőrizte, majd csatlakozott a Baján vezetnie fősereghez. (Menander Protector 27.3. ford. Blockley 1985, 241.)

⁵⁰ Menander Protector 27. 2-3, ford. Blockley 1985, 239–243.

⁵¹ Menander szerint a várost védő Salamon parancsnok nem tüntette ki magát hadvezérként. (Menander Protector 27.3. ford. Blockley 1985, 241.)

déli, azaz jobb partján található Mačvanska Mitrovica területén volt. A másik sziget helye pedig a Jaliya mocsár területén egy kavicsos zátony alapján rekonstruálható.⁵²

Végül Tiberius császár utasítására a bizánci hadvezér a lakosság szabad elvonulása, három év elmaradt évpénzének kifizetése és avar menekültek kiadatása fejében átadta a várost.⁵³ A város lakosainak egy része feliratok tanúsága szerint a dalmáciai Salonaban (Solin) telepedett le.⁵⁴ Az ostrom egyetlen feliratos emléke⁵⁵ nem köthető meghatározott helyszínhez vagy eseményhez. A város további használatáról nincsenek adataink, Szerémség területén a kora avar kori leletek száma rendkívül csekély.

Felső-Moesia városainak sorsa (Singidunum és Viminacium)

Az avar – bizánci háborúk eszkalálódásának helyszíne és a bizánci ellentámadás utolsó lehetséges támaszpontjai Felső-Moesia-ban voltak. A terület két legfontosabb városa Singidunum (Belgrád) és Viminacium (Kostolac) a bizánci hadsereg jelentős állomáshelyei és egyben stratégiai pontjai eltérően fejlődtek.

Mindkét város fontos, a Balkán belsejébe vezető utakat őrzött, így birtoklásuk elsődleges fontosságú lehetett az avarok számára is. A Singidunum magját alkotó erőd egy olyan kiemelkedésen feküdt, ahonnan a Szerémség és a Bánát síksága egyaránt belátható, míg Viminacium a Mlava folyó dunai torkolatja mellett feküdt.

Sirmium elfoglalása (582) után a harcok már 584-ben kiújultak, a fő célpont Singidunum lett. **(2. kép)** A település az 1. században eredetileg a Legio VIII Augusta táboraként létesült, de igazi jelentőségét a Legio IV Flavia Felix ide vezényleésével Kr. u. 86-ban érte el, amikor a nándorfehérvári vár és részben a Kalemegdan park területén létrejött egy téglalap alakú 20 hektár alapterületű légió tábor. A település Hadrianus császártól municipium rangot kapott, majd a 3. század közepére colonia lett, és kiegészült egy nagyjából 30 hektár kiterjedésű polgárvárossal. A polgárváros még a 4. század végi gót betörés után megszűnt

⁵² Jeremić 2007, 229–230, 235–236. és Jeremić 2016, 95–97. Vö.: Milošević 1985, 165–173.

⁵³ Menander Protector 27. 2-3. ford. Blockley 1985, 239-243; Sirmium lakosait olyannyira legyengítette a hosszú éhínség, hogy amikor az avarok a város elfoglalása után kenyeret és bort adtak nekik, sokan meghaltak (Epheszoszi János VI 30-32. ford. Szádeczky-Kardoss 1998, 50.)

⁵⁴ Johanna apátnő szarkofága Salona – Manastirine lelőhelyen: vö. CIL III. 9551, 1596. o.; Mirković 1971, 57; eredeti datálása 612 körül, más értelmezéssel és korábbi (551-es) datálással: Gabričević 1975, 96–101.

⁵⁵ Égetés előtt bekarcolt görög feliratos tégl. A felirat fordítása: "Krisztus urunk, segítsd meg a várost és távolítsd el az Avar(oka)t és óvd meg a Római (birodalmat/földet) és azt, aki ezt írta! Ámen". A téglalélelőhely ismeretlen, azt Ante Bogić mitrovicai káplán ajándékozta az 1870-es években a Zágrábi Múzeumnak (akkor Agramer Landesmuseum). vö. Brunšmid 1893, 331–333; Noll 1989, 139–154; Kovács 2001, cat. 138; Kovács 2008, 495–501.

létezni, egy kisebb település létezett ugyan még az 5. században a mai Kralja Petara utcán közvetlenül a legiotábor falain kívül, de a 441. évi nagy hun betörés teljes pusztulást okozott.⁵⁶

Procopius tudósítása szerint a korábban barbárok által megszállt várost Justinianus császár újjáépítette és erősítette, és kiegészítette egy, a várostól 8 mérföldre található erőddel, Octavussal.⁵⁷ A belgrádi vár külső falain csak egy 4,5 méter hosszú és 1,4 méter széles északnyugati falszakaszon figyelhetők meg 6. századi javítások, ami másodlagosan felhasznált kváderkövekkel jelentkeznek.⁵⁸ A vár óratornya (*Sahat kapija*) mellett a 6. században egy horreum (magtár) épült,⁵⁹ a Justinianus kori védőfal valószínűleg ettől dél-délkeleti irányban helyezkedett el, de azt a későbbi, középkori és oszmán kori erősítések elpusztították.⁶⁰ A 6. századra az egykori 20 hektáros legiotábor területe mindössze 6 hektárra zsugorodott, ami 900-1200 fős lakosságot tett lehetővé, de az erőd körül több kisebb erődítés nélküli 6. századi település⁶¹ és temető is megtalálható,⁶² ami nagyobb barbár, a helyi régészek által herul etnikumúként azonosított népekre utal.⁶³

Az avar hadsereg 584-ben aratás idején támadta meg a védősereg nélküli és fegyvertelen várost. A meglepetésszerű támadás ellenére az avarok a városkapunál komoly ellenállásba ütköztek, emiatt nagy veszteségeket szenvedtek.⁶⁴ Ez a támadás a mai Óratorony (*Sahat Kapija*) területén történhetett.⁶⁵

584-ben Singidunum elfoglalása után az avarok Augustae-t és Viminacium-ot pusztították el, majd közvetlenül ezután a forrás áttért Ankhialos város ostromára és a kagán gyógyvizet fürdőzésére.⁶⁶ (4. kép) A forráshely értelmezése és a helynevek térképes azonosítása nehézségekbe ütközik: Singidunum és Viminacium távolsága a római úton 77 km, míg Viminacium és az Augustae-ként általánosan azonosított bulgáriai Ogost⁶⁷ távolsága 236 km, vagyis jóval több, mint amire számítanánk, ráadásul Procopius műve alapján a két város között a 6. században 35 erősített település volt,⁶⁸ amelyeket Theophylaktosz nem említett.

⁵⁶ Popović 1997, 17-18.

⁵⁷ Procopius: De Aedificiis 4. 5. 12–16. angol fordítás: Dewing 1940, 267.

⁵⁸ Popović 2006, 43.

⁵⁹ Bikić – Ivanišević 1996, 253–254, 257–261.

⁶⁰ Popović 1997, 17–18; Popović 2006, 43–44.

⁶¹ Popović 1997, 18.

⁶² Ivanišević 2009.

⁶³ Ivanišević – Kazanski 2010, 147–157; Bugarski – Ivanišević 2018, 291-332.

⁶⁴ Theophylact Simocatta 4.1-4. ford. Whitby 1986, 59–60.

⁶⁵ Bikić – Ivanišević 1996, 254, 261.

⁶⁶ Theophylact Simocatta I. 4.4-7. Whitby 1986, 60.

⁶⁷ Beševliev 1981, 105; Pohl 2018, 90, note 108.

⁶⁸ Procopius: De Aedificiis 4. 6. 1-29. angol fordítás Dewing 1940, 271–277.

Az azonosítás Procopius „Épületekről” című műve alapján történt, eszerint Bigranae-tól⁶⁹ nem messze Justinianus újra felépítette Augustes városát, ami népes település.⁷⁰ A településnév korábbi, római kori itineráriumokban is feltűnt Augustae néven, így szerepel az Itinerarium Antonini, a Tabula Peutingeriana és a Notitia Dignitatum adatai között is Dacia Ripensis tartományban.⁷¹ A felsorolt források alapján a kutatás a bulgáriai Hrălec falutól 5 km-re északra, az Ogost folyó partján fekvő Kaleto nevű helyen található erőddel azonosította Augustae-t, amely még az 1. század 50-es éveiben létesült, a késő antik időszakban 8,9 hektár alapterületű erőd az 1973 és 1990 között végzett ásásoknak köszönhetően ismert.⁷² A város neve a 6. századi források és a mai helynév etimológiája alapján is Augustes lehetett.

Az Augustae = Ostost azonosítás nehézségeire a történészek is felfigyeltek, Walter Pohl ezt azzal orvosolta, hogy szerinte a kagán siettében elment olyan nagy városok mellett, mint Bononia/Vidin vagy Ratiaria/Arčar,⁷³ Theophülaktosz angol fordítói és kommentátorai is megjegyezték, hogy a történetíró ezeknek a nagy távolságoknak nem volt tudatában.⁷⁴ Ezek az ellentmondások két dolgot jelenthetnek, a Theophülaktosznál amúgy is meglévő kronológiai bizonytalanságok miatt Augustae és Ankhialos ostroma más időpontban, egy másik hadjárat során történt, vagy Augustae és Ogost nem azonos, és egy Viminacium melletti erődöt kell keresnünk.

Tudomásom szerint Viminacium közelében egyedül Contra Margum-nak volt Augustae-hoz közeli neve: a Notitia Dignitatum az erőd alternatív nevéként a Castra Augustoflaviensa-t említette.⁷⁵ E települést Ortway Tivadar azonosította Kovin faluval,⁷⁶ ezt később a régészet is megerősítette, Kovin falu várhegyén a Kevevára vagy szerbül Grad vagy Stari Grad nevű helyen a középkori romok között későrómai rétegeket is felfedeztek,⁷⁷ ráadásul nem messze a park területéről 6. századi (gepida) sírok is ismertek.⁷⁸

Singidunumot 592-ben az avarok ismét megostromolták, mivel annak lakói megtámadták a szlávok hajóhidját és felhasználták a hajókat. Az ostromot hét nap után a kagán parancsára felhagyták. Az ostromlók 2000 aranyat (darik), aranyberakásos asztalt és ruhát szereztek, majd a kagán 5 paraszangot megtevé Sirmiumban táborozott le, ahol a szlávokkal

⁶⁹ A bulgáriai Kozloduj.

⁷⁰ Procopius: De Aedificiis 4. 6. 29-30. angol fordítás: *Dewing* 1940, 277.

⁷¹ *Zahariade* 2014-2015, 122.

⁷² *Mašov* 1975, 37–38.; *Mašov* 1976, 35–39; *Mašov* 1980; *Mašov* 1983, 93–99; *Mašov* 1990, 16, 21–45. o. http://www.archaeology.archbg.net/projects_augustae.html (2019. 09. 20.)

⁷³ Pohl 2018, 90.

⁷⁴ Theophülaktosz Szimokattész I. 4.4. angol fordítás: *Whitby* 1986, 60., Note 24.

⁷⁵ Notitia Dignitatum 78.23, 77.b–78.3 <http://www.pvv.ntnu.no/~halsteis/ori001.htm> (letöltés ideje: 2020. 02. 27.)

⁷⁶ *Ortway* 1877, 3–70.

⁷⁷ *Dorđević* 2007, 100; *Bugarški – Ivanišević* 2013, 467.

⁷⁸ *Pribaković* 1963, 129-130; *Ivanišević – Bugarški* 2008, 48, Fig. 8; *Bugarški – Ivanišević* 2013, 475, 7. kép.

hajóhidat veretett. A kagán átkelt a Száván, majd öt nap alatt elérte Bononiát (Vidint).⁷⁹ Érdekes módon Theophülaktosz Singidunum második ostromával kapcsolatban több esetben kifejezetten perzsa szavakat használt.

A Priscus által vezetett bizánci ellentámadás idején, 595 folyamán Singidunum ismét fontos szerepet játszott. A bizánci hadvezér értesült arról, hogy az avarok lerombolják Singidunum falait és kiköltöztetik a város lakosságát, ezért a Dunán hajózva várostól 30 mérföld távolságra levő Singan szigetére ment, ahol megosztotta seregét, majd Constantiola-ba hajózott, hogy ott tárgyaljon az avar vezérrel.⁸⁰ Constantiola egy Priscus töredék⁸¹ alapján a Constantia-ként is ismert Kovin (Kevevára) helyiséggel azonosítható,⁸² ahol a későrómai rétegek⁸³ mellett 6. századi sírok is előkerültek.⁸⁴

A sikertelen tárgyalás után Priscus Guduis-t küldte Singidunumba hajóhaddal, az avarokat megfutamítva helyreállították a városfalakat, s ezzel megmentették Singidunumot, amely egészen a 7. század elejéig bizánci kézen is maradt.⁸⁵ Singa szigetének azonosítása már nem egyértelmű: Walter Pohl a szigetet Constantiola (Kovin) közelébe helyezi,⁸⁶ de a 67. lábjegyzetben már Frano Barišić elméletére⁸⁷ hivatkozva a mai Vinča környékével azonosította a szigetet.

Az azonosítás nehézségeit a lejegyzett távolságok jelentik: Theophülaktosz szerint a sziget Singidunumtól 30 mérföldre helyezkedett el,⁸⁸ míg Vinča a mai belgrádi vártól a szárazföldön mindössze 15 km-re van, míg folyami utat választva is csak 25 km-re. A forrás valószínűleg római mérföldben adta meg a távolságot, ami nagyjából másfél km-nek felel meg, így 30 római mérföld legalább 45 km-nek felel meg. Ebben a távolságban nagyjából a Szendrői-sziget (Smederevska Ada) helyezkedik el, amely szárazföldi úton épp 45 km-re van a nándorfehérvári vártól, míg vízi úton 51-55 km-re. A sziget ráadásul a Constantiola-ként azonosítható Kovinhoz is jóval közelebb van, attól mindössze 5 km-re fekszik, míg Vinča légvonalban 30, vízi úton csaknem 50 km-re található Kovintól.

⁷⁹ Theophülaktosz Szimokattész 4.1-5, *Whitby* 1986, 198.

⁸⁰ Theophülaktosz Szimokattész VII.10-11. magyar ford. *Szádeczky-Kardoss* 108.

⁸¹ Priscus frag. I, p. 276,32–277,5 *Müller* 1851, 72.

⁸² *Ortvay* 1877, 61-62; *Jireček* 1877, 66; az azonosítást továbbra is elfogadják: *Ivanišević – Bugarski* 2008, 45; *Bugarski – Ivanišević* 2013, 467.

⁸³ *Dorđević* 2007, 100; *Bugarski – Ivanišević* 2013, 467.

⁸⁴ Többek között a lelőhelyről sasfejes csatot is találtak. *Pribaković* 1963, 129-130; *Ivanišević – Bugarski* 2008, 48, Fig. 8; *Bugarski – Ivanišević* 2013, 475, 7. kép.

⁸⁵ Theophülaktosz Szimokattész VII.10-11. magyar ford. *Szádeczky-Kardoss* 108.

⁸⁶ *Pohl* 2018, 181.

⁸⁷ *Barišić* 1955, 11.

⁸⁸ Theophülaktosz Szimokattész VII.10-11. magyar ford. *Szádeczky-Kardoss* 108.

Singidunum és Viminacium a későbbiekben sem veszítette el jelentőségét, mert az 599-ben kezdődő Priscus bizánci hadvezér által vezetett bizánci ellentámadás központjaiként szolgáltak. A bizánci csapatok Viminaciumnál keltek át a Dunán, amikor az Avar Kaganátus belsejét támadták meg.⁸⁹ A 7. század elejére Phocas lázadása után ez a terület végleg elveszett a Bizánci Birodalom számára.

Végül az avar – bizánci háborúk során Viminacium szerepéről és 6. századi helyzetéről kell írunk. A római kori legiotábor és polgárváros egyaránt a Mlava folyó torkolata közelében feküdt. (3. kép) A lelőhely Szerbia legjobban kutatott római kori városainak egyike, ami elsősorban a közvetlenül mellette elhelyezkedő lignittel fűtött hőerőműnek (Termoelektrana Kostolac, TE-KO) köszönhető. A római kori város óriási területen helyezkedett el, egy 17 hektáros alapterületű legiotáborból (legio VII Claudia) és egy 60 hektáros polgárvárosból állt, de a teljes régészeti lelőhely kiterjedése 450 hektárra terjed.⁹⁰ Egyes becslések szerint a lakossága az 1. században elérhette a 40.000 főt, a város nagyságát mutatja 12.000 fős férőhelyű amfiteátruma is. Viminacium területéről óriási mennyiségű sír került elő, 13.000 1. és 6. század közé datálható sírt tártak fel itt.⁹¹

Az egykor hatalmas és virágzó város területén drámai változásokat figyelhetünk meg a népvándorlás korában: Viminacium a városok késő antik átalakulásának egyik legjobb példája. A temetők alapján 4. század végétől folyamatosan barbarizálódó várost 441-ben a hunok pusztították el.⁹² Az egykori város területe ezután sem maradt lakatlan, amint arról a Viminacium I. (Burdelj) és II. (Više Grobalja) 5-6. századi temetői tanúskodnak,⁹³ ezek azonban nem az egykori város területén, hanem attól dél irányban 200 méterre (Više Grobalja) vagy 1 km-re (Burdelj) helyezkedtek el.

Jelentősebb változás a 6. században következett be, amikor a bizánciak ismét egy támaszpontot létesítettek a területen. Procopius erősen túlzó tudósítása szerint Justinianus teljesen újjáépítette az egykori várost,⁹⁴ de valójában csak az egykori várostól északra a Mlava folyó és egy régi Duna-meder közötti szűk (mintegy 120 m széles) területen épített fel egy kisméretű erődöt egy Svetinja nevű helyen.⁹⁵ Elképzelhető, hogy a Braničevo vagy más néven Todića crkva nevű helyen található közép bizánci erőd helyén is állhatott már korábban is egy kisebb késő antik – kora bizánci erődítés, bár e területről az egyértelműen kora bizánci

⁸⁹ Theophylact Simocatta VIII. 1.9–VIII.4.3 magyar ford. *Szádeczky-Kardoss* 1998, 133–134.

⁹⁰ *Popović* 1968, 29–50; *Milošević* 2002, 151–158.

⁹¹ *Golubović – Mrdjić – Speal* 2009, 55.

⁹² Priscus frag. 2. és 8. *Ivanišević – Kazanski – Mastykova* 2006, 129–130.

⁹³ *Ivanišević – Kazanski – Mastykova* 2006, 130–131.

⁹⁴ Procopius, De Aedificiis IV. 5. 17 angol ford. *Dewing* 1940, 269.

⁹⁵ *Popović* 1987, 1–37.

időszakra keltezhető réteg hiányzik. A ma is megtalálható négyzet alakú sarkain kör alakú tornyokkal ellátott erődöt II. Komnénosz János (1118-1143) építhette.⁹⁶

Ezek az erődök méretüknél fogva aligha szállásolhattak el egy-egy ezrednél nagyobb egységet. Ebben az időszakban tehát a város nem maradt fenn, de a terület katonailag továbbra is fontos lehetett, amire a 6. századi temetők nagy száma utal. A Viminacium környékén feltárt temetők közül a Viminacium II. Više Grobalja a 6. századi közepi germán eredetű, feltehetőleg a bizánci határ őrzésével megbízott a herulokkal azonosított foederati népesség nyughelye lehet.⁹⁷

Következtetések

Az 568 és 600 körüli események az említett mai szerbiai lelőhelyeken nem hagytak számottevő pusztulási nyomokat: a korszakra datálható nagyobb égés- és omladékrétegekről nem tudunk, ezért az események régészeti értékelésekor kénytelenek vagyunk elsősorban topográfiai adatokra hagyatkozni. Ezek nem csupán az események helyhez kötésében játszanak fontos szerepet, de az intra muros terület a népesség becsléséhez, a horreumok (magtárak) alapterülete pedig az élelemtárolási kapacitás kiszámításához is alapokat nyújthat.

A tanulmányban tárgyalt példák egy határvidéki, részben barbár uralom alatti város (Sirmium), egy erőd (Singidunum), egy ideiglenesen használt erőd (Constantiola /Augustae=Kovin) és egy elpusztult város helyén létesült erőd és hozzá csatlakozó foederati települések sorsát mutatják be. Augustae példája ugyanakkor egy írott forrás értelmezési nehézségeire és a földrajzi-régészeti adatok fontosságára is rávilágít.

A felsorolt települések ugyanakkor az észak-balkáni határvidék szomorú helyzetét, a demográfiai hanyatlást, a barbarizálódást, a városi civilizáció pusztulását is mutatják, amint a már korábban is periférikus limes teljesen elveszítette a jelentőségét, és végül teljesen felhagyták azt. Az írott és régészeti adatok alapján az is nyilvánvaló, hogy a helyi népesség és helyőrségek egyedül nem tudtak ellenállni nagyobb hadsereg betörésének, komolyabb ellenállásra vagy visszafoglalásra akkor volt lehetőség, ha a területre jelentősebb bizánci expedíciós hadsereg érkezett.

⁹⁶ Popović 1988, 130–133.

⁹⁷ Ivanišević – Kazanski – Mastykova 2006, 133–134.

Bibliográfia

Ballif 1893. *Ballif, Philipp: Römische Strassen in Bosnien und der Hercegowina*. Wien 1893.

Barišić 1955. *Barišić, Frano: Vizantijski Singidunum. Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 3. (1955) 1–14.

Beševliev 1981. *Beševliev, Veselin Ivanov: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981.

Bikić – Ivanišević 1996. *Bikić, Vesna – Ivanišević, Vujadin: Prostor oko Južne kapije Gornjeg grada Beogradske tvrđave. (South Gate Area in the Upper Town of the Belgrade Fortress)*. *Starinar*, 47. (1996) 253–271.

Bjelajac 1996. *Bjelajac, Ljiljana: Amfore gorno mezijskog Podunavlja (Amphorae of the Danubian Basin in Upper Moesia)*. Beograd 1996.

Blockley 1985. *Blockley, R. C.: The History of Menander the Guardsman*. Introductory, Essay, Text, Translation and Historiographical Notes by R. C. Blockley. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17. Liverpool 1985.

Blöck 2019. *Blöck, Lars: A Model for Calculating the Capacities of horrea and Agricultural Areas of Gallo-Roman villae in the Province of Germania superior*. In: *Roman Granaries in Northern Gaul (Sixth Century BCE – Fourth Century CE). From Archaeology to Economic History*. Radboud Studies in Humanities 8. Leiden–Boston 2019, 13–22.

Bosković – Duval et al. 1974. *Bošković, Djurdje – Duval, Noël et alii: Recherches archéologiques à Sirmium. Mélanges de l'École française de Rome*. (Antiquité 86). Rome 1974.

Brunšmid 1893. *Brunšmid, Josip: Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium*. *Eranos Vindobonensis*, 1. (1893) 331–333.

Bugarski – Ivanišević 2013. *Bugarski, Ivan – Ivanišević, Vujadin: Migration period finds from Margum: a possible interpretation*. *JAMÉ*, 55. (2013) 467–483.

Bugarski – Ivanišević 2018. *Bugarski, Ivan – Ivanišević, Vujadin: Sixth-century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a Social Context*. (Chandler és Fox 1974) (Mommsen, Hirschfeld és Domaszewski 1902) In: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier*. Institute of Archaeology Monographies No. 68/1. Belgrade 2018, 291–332.

Chandler – Fox 1974. *Chandler, Tertius – Fox, Gerald: 3000 Years of Urban Growth*. New York 1974.

CIL Mommsen, Th (Cuntz 1929) (Curta 2001) *eodorus – Hirschfeld, Otto – Domaszewski, Alfredus* (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum III*. Berlin 1902.

- Csiky 2015. Csiky Gergely: Sinope in the Early Medieval Economy of the Black Sea Region (Questions and Problems). *Antaeus*, 33. (2015) 315–344.
- Cuntz 1929. Cuntz, Otto: *Itineraria Romana I. Itineraria Antonini Augusti et burdigalense*. Leipzig 1929.
- Curta 2001. Curta, Florin: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c.500–700*. Cambridge 2001.
- Demo 2017. Demo, Željko: The Sirmium mint in the migration period – once again from the beginning. *Numizmatičke vijesti*, 70. (2017) 96–111.
- Demo 2018. Demo, Željko: New information about an old problem (A contribution to knowledge about the distribution and circulation of coins of the so-called “Sirmium” group). in: Ivanišević, Vujadin – Borić-Brešković, Bojana – Vojvoda, Mirjana (eds.): *Circulation of antique Coins in Southeastern Europe, Proceedings of the International Numismatic Symposium held in Viminacium, Serbia September 15th to 17th, 2017*. Belgrade 2018, 157–175.
- Dewing 1940. Dewing, H. B. (transl.) *Procopius: Buildings*. Procopius VII. Loeb Classical Library 343. Boston 1940.
- Dorđević 2007. Dorđević, Maja: *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*. (Archaeological Sites from the Roman Period in Vojvodina.) Beograd 2007.
- Duval – Popović 1977. Duval, Noël – Popović, Vladislav: *Horrea et thermes aux abords du rempart sud* (Horea i terme uz južni bedem). Sirmium VII. Rome–Belgrade 1977.
- Fasolo et al. 2005. Fasolo, Michele – Walbank, Frank William – Uggeri, Giovanni: *La Via Egnatia I. Da Apollonia e Dyrrachium ad Herakleia Lynkestidos*. *Viae Publicae Romanae* 1. Roma 2005
- Fél – Hofer 1997. Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest 1997.
- Gabričević 1975. Gabričević, Branimir: Question de la datation du sarcophage de l’abbesse Jeanne. In: Rapanić, Željko: *Disputationes Salonitanae 1970*. Split 1975, 96–101.
- Gere 2000. Gere László: Várak a Szerémségben. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 337–382.
- Golubović – Mrdjić – Speal 2009. Golubović, Snežana – Mrdjić, Nemanja – Speal, Scott C.: Killed by the arrow: grave No. 152 from Viminacium. In: Busch, Alexandra A. – Schalles, Hans-Joachim: *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC) Xanten*, 13. – 16. Juni 2007. Mainz 2009, 55–63.
- Gračanin 2010. Gračanin, Hrvoje: Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji. *Scrinia Slavonica*, 10. (2010) 9–69.
- Greatrex – Lieu 2002. Greatrex, Geoffrey – Lieu, Samuel N. C.: *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II AD 363-630*. A narrative sourcebook. London–New York 2002.

- Ivanišević* 2009. *Ivanišević, Vujadin: Nekropole iz epohe Seobe Naroda u Singidunumu* (Necropolises from the Migration Period in Singidunum). Belgrade 2009.
- Ivanišević* 2016. *Ivanišević, Vujadin: Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum*. In: *Daim, Falko – Drauschke, Jörg* (Hrsg.): *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im Byzantinischen Reich*. Byzanz zwischen Orient und Okzident 3. Mainz 2016, 89–99.
- Ivanišević – Bugarski* 2008. *Ivanišević, Vujadin – Bugarski, Ivan: Western Banat during the Great Migration Period*. In: *Niezabitowska-Wiśniewska, Barbara – Juściński, Marcin – Łuczkiwicz, Piotr – Sadowski, Sylwester* (eds.): *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Lublin 2008, 39–61.
- Ivanišević – Kazanski* 2010. *Иванишевич, В.– Казанский, М.: Герулы Юстиниана в Северном Иллирикуме и их археологические следы*. (Justinian's Heruli in Northern Illyricum and Their Archaeological Evidence) *Stratum plus* 2010, 5, 147–157.
- Ivanišević – Kazanski – Mastykova* 2006. *Ivanišević, Vujadin – Kazanski, Michel – Mastykova, Anna: Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*, Collège de France – CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographie 22. Paris 2006.
- Ivanišević – Stamenković* 2014. *Ivanišević, Vujadin – Stamenković, Sonja: Late Roman fortifications in the Leskovac basin*. *Starinar*, 64. (2014) 219–230.
- Jeremić* 1993. *Jeremić, Miroslav: Sirmium in the Period of the Tetrarchy*. In: *Srejskić, Dragoslav* (ed.): *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (Rimski carski gradovi i palate u Srbiji) (Sirmium, Romuliana, Naissus: catalog). Belgrade 1993.
- Jeremić* 2002. *Јеремих, Мирослав: Градитељство Сирмијума у V и VI веку на примеру градске цркве, као и грађевина на северном тракту хиподрома*. *Саопштења*, 34. (2002) 43–57.
- Jeremić* 2007. *Јеремих, Мирослав: Сирмијум, „град – острво“ и његова два острва*. (Sirmium, 'Town-island' and its two islands). In: *Ниш и Византија V. „1700 година од проглашења Константина за императора, 306-2006“* (Niš & Byzantium V. „1700. Anniversary of the Proclamation of Constantine as Emperor, 306-2006.”) Ниш 2007, 227–241.
- Jeremić* 2009. *Jeremić, Miroslav: The Sirmium Imperial Palace Complex in Light of the Recent Archaeological Investigations*. In: *Cambi, Nenad – Belamarić, Josip – Marasović, Tomislav* (eds.): *Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palaca o 1700. obljetnici postojanja: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu*. Split 2009, 471–499.
- Jeremić* 2016. *Jeremić, Miroslav: Grad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka*. Arheološki Institut Beograd, Posebna izdanja 59. Beograd 2016.
- Jireček* 1877. *Jireček, Konstantin Josef: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie*. Prag 1877.

- Karagiorgou 2001. *Karagiorgou, Olga*: LR2: a Container for the Military annona on the Danubian border? In: Kingsley, Sean – Decker, Michael (eds): *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*. Proceedings of a One-day Conference at Somerville College, Oxford 29th May 1999. Oxford 2001, 129-166.
- Kiss 2015. *Kiss P. Attila*: „...*Ut strenui viri...*” *A Kárpát-medencei gepidák története*. Szeged 2015.
- Kolb 2019. *Kolb, Anne*: *Roman Roads. New Evidence – New Perspectives*. Berlin – Boston 2019.
- Kovács 2001. *Kovács Péter* (szerk.): *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. Hungarian Polis Studies 8. Debrecen 2001.
- Kovács 2008. *Kovács Péter*: Christian Epigraphy in Pannonia. In: Franek, Chr. – Lamm, S. – Neuhauser, T. – Porod, B. – Zöhner, K. (Hrsg.): *Thasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag*. Wien 2008, 495–501.
- Ligt 2008. de Ligt, Luuk: The population of Cisalpine Gaul in the time of Augustus, in: de Ligt, Luuk – Northwood, Simon J.: *People, Land and Politics. Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy, 300 BC–AD 14*. Mnemosyne Supplements: History and Archaeology of Classical Antiquity 303. Leiden – Boston 2008, 139–183.
- Lučić 2016. *Lučić, Biljana*: Contribution to the research of the main Roman road through Srem. In: *ARCHEST: Aquileia – Emona – Sirmium – Viminacium: on the ancient Roman trail. Developing archaeological audiences along the Roman route Aquileia – Emona – Sirmium – Viminacium*. Ljubljana 2016, 37–44
- Makaronas 1951. *Makaronas, Charalampos*: *Via Egnatia and Thessalonike*. Washington University 1951.
- Martindale 1992. *Martindale, John Robert*: *The Prosopography of the Later Roman Empire* 2. Vol. 3B, AD 527-641. Cambridge 1992, 1303.
- Mašov 1975. *Машов, Спас*: Епиграфски паметници от Врачански окръг. *Археология*, 17. (1975) 36–43.
- Mašov 1976. *Машов, Спас*: Ранносредновековни фибули от Августа при с.Хърлец, Врачански окръг. *Археология*, 18. (1976) 35–39;
- Mašov 1980. *Машов, Спас*: *Августа. / Augustae*. Враца 1980.
- Mašov 1983. *Машов, Спас*: Антични паметници от Врачански окръг. *Известия на музеите в Северозападна България*, 8. (1983) 83–102.
- Mašov 1990. *Машов, Спас*: Късноантичният кастел и ранновизантийският град Августа при с.Хърлец, Община Козлодуй. *Известия на музеите в Северозападна България*, 16. (1990) 21–45.

- Milošević 1985. Milošević, P.: Савске аде Cassia и Carbonaria. Матица Српска, 78. (1985) 165–173.
- Milošević 1988. Milošević, P.: O trasi puta Sirmium-Fossis i Sirmium-Bononia, *Starinar*, 39. (1988) 117–123.
- Milošević 2002. Milošević, Gordana: New Data on the Topography of Viminacium. In: Ruseva-Slokoska, L. (ed.): *The Roman and Late Roman City: the International Conference, Veliko Turnovo, 26-30 July 2000*. Sofia 2002, 151–158.
- Mirković 1971. Mirković, Miroslava: Sirmium, its History from the 1st Century AD to 582 AD. In: Popović, Vladislav (ed.) *Sirmium I. Archaeological Investigations in Sirmian Pannonia*. Belgrade 1971, 5–90.
- Mirković 2019. Mirković, Miroslava: Roman Roads in Moesia Superior at Six Points. In: Kolb 2019, 236–251.
- Müller 1851. Müller, Karl: *Fragmenta Historicorum Graecorum IV*. Paris 1851.
- Noll 1989. Noll, Rudolf: Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischer Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.). *Anzeiger der Philosophisch-Historische Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 126. (1989) 139–154.
- Ortvay 1877. Ortvay Tivadar: Margum és Contra-Margum (Castra Augustoflaviensia, vagy Constantia) helyfekvése források és közvetlen helybúvárlat alapján. *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Budapest 1877, 3–70.
- Pohl 2018. Pohl, Walter: *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Ithaca – London 2018.
- Popović 1967. Popović, Dragan: Rekognosciranje u Sremu. *Arheološki pregled*, 9. (1967) 172–180.
- Popović 1980. Popović, Dragan: Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja. *Putevi i komunikacije u antici, Materijali*, 17. (1980) 101–108.
- Popović – Vasiljević 1970. Popović, Dragan – Vasiljević, M.: Rekognosciranje i sondiranje rimskog puta Sirmium-Bassianae. *Arheološki pregled*, 11. (1970) 261–262.
- Popović 1968. Popović, Vladislav: Uvod u topografiju Viminacijuma. *Starinar*, 18. (1968) 29–49.
- Popović 1971. Popović, Vladislav: Pregled topografije i gradske strukture Sirmijuma u doba Kasnog Carstva (A. Survey of the Urban Organization and Topography of Sirmium in the Late Empire). *Sirmium I*. Beograd 1971, 119–148.
- Popović 1975a. Popović, Vladislav: Les témoins archéologiques des invasions Avaro-Slaves dans l'Illyricum byzantin. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 87. 1. (1975) 445-504.
- Popović 1975b. Popović, Vladislav: Le dernier évêque de Sirmium. *Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques*, 21.1-2. (1975) 91–110.

Popović – Ochsenschlager 1969. Popović, Vladislav – Ochsenschlager, Edward L.: Sremska Mitrovica – Sirmium. *Arheološki Pregled*, 11. (1969) 186–190.

Popović 1987. Popović, Marko: Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu. *Starinar*, 38. (1987) 1–37.

Popović – Ivanišević 1988. Popović, Marko – Ivanišević, Vujadin: Grad Braničevo u srednjem veku. (Braničevo, cité médiévale). *Starinar*, 39. (1988) 125–179.

Popović 1997. Popović, Marko: Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja. (Ancient Singidunum: Discoveries and Possibilities of Further Research). *Singidunum 1*. Beograd 1997, 1–20.

Popović 2006. Popović, Marko: Beogradska tvrđava / The Fortress of Belgrade. Beograd 2006.

Popović 2016a. Popović, Ivana: Sirmium in the fourth century: from the town of Martyrs to the Christian 'Caput Illyrici'. In: Tóth Endre – Vida Tivadar – Takács Imre (eds.) *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*. Szombathely 2016, 84–88.

Popović 2016b. Popović, Ivana: Survey of Early Christianity in Sirmium/Sremska Mitrovica (fourth to fifth c. AD). In: Bugarski, Ivan – Heinrich-Tamáska, Orsolya – Ivanišević, Vujadin – Syrbe, Daniel (Hrsg.): *GrenzÜbergänge. Spättrömisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau* (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube). Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaunraum, Ruma, 4.–7.11.2015. Remshalden 2016, 179–193.

Popović 2017a. Popović, Ivana: Historique et principaux résultats des fouilles de Sirmium. In: Popović, Ivana – Kazanski, Michel – Ivanišević, Vujadin (eds): *Sirmium à l'époque des grandes migrations*. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 53 (= Institut archéologique de Belgrade, Monographies 60) Leuven – Paris – Bristol 2017, 1–6.

Popović 2017b. Popović, Ivana: Sirmium au Ve et VIe siècle: les sources écrites et les données archéologiques. In: Popović, Ivana – Kazanski, Michel – Ivanišević, Vujadin (eds): *Sirmium à l'époque des grandes migrations*. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 53 (= Institut archéologique de Belgrade, Monographies 60) Leuven – Paris – Bristol 2017, 7–24.

Pribaković 1963. Pribaković, Dušan: Gradski park, Kovin – germanska nekropola i sarmatsko naselje. *Arheološki pregled*, 5. (1963) 129–130.

Radke 1971. Radke, Gerhard: *Viae Publicae Romanae. Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* Supplementband XIII. Stuttgart 1971.

Rickman 1980. Rickman, G. E.: The Grain Trade under the Roman Empire. *Memoirs of the American Academy in Rome*. 36. The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History (1980) 261–275.

- Rizos 2013. Rizos, Eftymios: Centres of the late Roman military supply network in the Balkans: a survey of horrea. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 60. (2013) 659–696.
- Rokai 1983. Rokai, Péter: *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama krozvekovje*. Beograd 1983.
- Sarantis 2016. Sarantis, Alexander: *Justinian's Balkan Wars: Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527-65*. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 53. Prenton 2016.
- Sarantis 2019. Sarantis, Alexander: Military Provisioning in the Sixth-Century Balkans. *Journal of Late Antiquity*, 12:2. (2019) 329–379.
- Szádeczky-Kardoss 1998. Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806). Magyar Őstörténelmi Könyvtár 12. Budapest 1998.
- Talbert 2010. Talbert, Richard A.: *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*. Cambridge 2010.
- Whitby 1986. Whitby, Michael and Mary (transl.): *The History of Theophylact Simocatta*. An English Translation with Introduction and Notes Michael and Mary Whitby. Oxford 1986.
- Wood 2000. Wood, David: Thessalonica's Patron: Saint Demetrius or Emeterius? *The Harvard Theological Review*, 93: 3. (2000) 221–234.
- Zahariade 2014-2015. Zahariade, Mihail: The Dacia Ripensis Section in Notitia Dignitatum (XLII). *Thraco-Dacica* S. N. 6-7 (29-30) (2014-2015) 119–154.
- Zanni – De Rosa 2019. Zanni, Sara – De Rosa, Alessandro: Remote Sensing Analyses on Sentinel-2 Images: Looking for Roman Roads in Srem (Ballif 1893) (Barišić 1955) (Beševliev 1981) (Bikić és Ivanišević 1996) (Bjelajac 1996) (Blockley 1985) (Blöck 2019) Region (Serbia). *Geosciences*, 9: 25 (2019) 1–18. (doi:10.3390/geosciences9010025)